

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(100)''05

Аліса Лукашенко

ХРИСТІЯНСЬКИЙ ДУАЛІЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ТЕНДЕНЦІЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена тематиці впливу християнського дуалізму на особливості формування візантійського культурного простору. Визначено основні культурно-естетичні категорії візантійської цивілізації, які сформувалися під впливом, як ідеології християнського дуалізму у візантійській інтерпретації так і ціннісних орієнтацій добра і зла у античному варіанті. Проаналізовано інтелектуальне підґрунтя візантійської культури, яке сформувалося на базі християнської ідеології та її інтерпретації Константинопольськими патріархами. Сформовано специфіку візантійської цивілізаційно-культурної парадигми.

Ключові слова: Візантія, християнство, християнський дуалізм, Бог, Церква

Візантійська імперія була і залишається унікальною сторінкою в історії цивілізації людства. Імперія римлян трансформувалася, увібравши в себе античну спадщину та християнські цінності. Візантіяччям вдалося створити могутню і багату державу, з якою не могли зрівнятися ні західноєвропейські держави, ні тогочасна Русь. Своєю унікальністю Візантія вабить до себе дослідників і саме тому тема особливостей візантійської цивілізації завжди є актуальною. Так, повсякденність в усі часи стояла перед дилемою зіткнення різних ідеологій, тенденцій розвитку що, на жаль, в більшості випадків призводило до неминучих конфліктів і нещадних наслідків. Візантія виступає прикладом того, як можна цьому запобігти. Не останню роль і заслугу в такій гармонії відіграє християнство, а саме особливості його інтерпретації константинопольськими патріархами. Так, інтерпретація християнського дуалістичного начала відобразилася на всіх сферах повсякденного життя, що дозволило синтезувати два начала – добро і зло, демонічне та божественне, античне та християнське.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей візантійської культури з огляду на тонкощі інтерпретації християнського дуалізму константинопольськими патріархами.

Візантійська проблематика з огляду на її популярність досліджена досить ґрунтовно. Візантійське мистецтво, придворний церемоніал, література, театр відомі сучасникам завдяки опублікованим працям видатних істориків, серед яких ми можемо назвати прізвища таких істориків: Ф. Успенський [1], З. Удальцова, Г. Литаврин [2], Н. Скабаланович [3], Д. Райс [4], Ю. Кулаковський [5], С. Аверинцев [6] та інших. Проте дослідниками не розглядалася комплексно культура через призму пануючої релігійної ідеології. Наше дослідження і є такою спробою.

В історії світової культури візантійській цивілізації належить особливе і видатне місце. Упродовж усього свого тисячолітнього існування Візантійська імперія – пряма спадкоємиця греко-римського світу і елліністичного Сходу – залишалася центром своєрідної культури. Перший етап візантійської культури припадає на період зміцнення державної самостійності нової імперії і утвердження у ній нової системи світорозуміння – християнства. Нова ідеологія широко використовувала культуру як засіб свого поширення, повільно, але неухильно переходячи від непримиренного неприйняття античних традицій до зближення, взаємопроникнення і взаємозбагачення античної та християнської культур.

З часу утвердження християнства, основним змістом європейської історії став процес формування християнської цивілізації. Побудова її відбувалася шляхом синтезу християнства і античності. Історія реалізувала дві стратегії цього синтезу. На Заході відбувається повний крах античного суспільства. Така реальність так званих "темних віків" (V–VIII ст.). Потім кожних сто років спостерігається "ренесанс" – каролінгський, оттонівський, фрідріхський і т.д. Блоки античності знову і знову використовуються для відтворення цілісної християнської культури. Інша картина вимальовується на Сході. Традиція пізньої античності тут не переривалася. Інтерес до античності у Візантії ніколи не зникав. Античні риси виразилися не просто в механічному повторенні античних зразків, а в прагненні привести в згоду класичний ідеал краси з християнською одухотвореністю.

Релігія в Візантії виконувала стабілізуючу функцію. Вона була єдиною сферою формування духовності та культури. Культурні цінності язичницької античності візантійською церквою не заперечувалися. Вивчення античності, філософії, літератури заохочувалося. Візантійська школа відрізнялася від західноєвропейської школи. На відміну від заходу, навчання у Візантії проходило під впливом Церкви, але воно не було так жорстко до неї прив'язане. Візантійська наука

розвивалася під впливом античності і успіхи, досягнення візантійців були пов'язані з потребами господарського розвитку і управління країною [7, с. 56].

Разом з тим Візантія взяла від християнського Сходу і античності далеко не самі виграшні риси: від Риму – імперську свідомість, свавілля і деспотизм, гедонізм; від християнства – аскезу, ригоризм, нетерпимість, а також акцентування на гріховності людського роду і окремої людини, яке трансформувалося в ідею соціальної провини, тобто початкової вини кожного перед обличчям владної ієрархії. Найважливішим джерелом знань про античність була візантійська школа, яка на відміну від західної, підпорядкована Церкві. З часом в ній з'явилися деякі церковні дисципліни, але в цілому школа залишалася світською, і саме система освіти була схожа з античною, особливо в початковій школі, де навчали читання, граматики та вмінню рахувати. Учні читали, коментували, переписували і вчили напам'ять уривки з Псалтиря, але також з поем Гомера, трагедій Есхіла, Софокла та Евріпіда, з філософських творів Платона і Арістотеля. Знайомлячись з багатством античної думки в кращих її зразках, школярі проникали і в систему язичницького сприйняття світу. Богослов'я, як і філософія, спеціально вивчалася лише на найвищому щаблі освіти, який був доступний небагатьом [8, с.157].

Язичницькі вірування зникали, але традиції античної літератури і філософії продовжували жити упродовж багатьох століть. Філософія Платона і його послідовників справила значний вплив на візантійське богослов'я, на основі античної літератури у Візантії створювалися світські твори. Візантійська культура, залишаючись християнською, зуміла увібрати в себе античну спадщину, трансформуючи її і вкладаючи у неї новий зміст. На тлі такого синтетизму та інтелектуального підходу розвивалася візантійська цивілізація, у якій дивовижним чином поєднувалися християнські ідеали, віра у божественність та язичницька свідомість, культурні тенденції. Ця ситуація відобразилася, передусім на традиції мистецького зображення Бога, сприйняття якого відображає сутність не тільки повсякденного життя та культури Візантії, але й її цивілізаційні вектори розвитку.

Так, традиція зображення Сатани і його послідовників бере початок у мистецтві Візантійської імперії VIII– XII ст. Відразу ж відзначимо, що у християнській традиції, на відміну від окремих зображень Христа, Діви Марії і святих, Сатану можна побачити тільки як одну з дійових осіб певних сюжетів – євангельських сцен, сцен з житій святих, Страшного суду. Іконографія сил зла не була чітко фіксована, тому Сатану могли зображати у різних обличчях. Принципи середньовічного мистецтва Візантії і країн "візантійського світу" не завжди зрозумілі сучасній людині. Зокрема, не прийнято було "лякати" глядача зображеннями чого-небудь жадливого і відразливого, на відміну від країн Західної Європи. Тому Сатана і чорти виглядають в середньовічних православних мозаїках, фресках, книжкових мініатюрах зловісними, але не огидними.

Для зображення сил зла візантійська традиція використовувала греко-римську спадщину. Сатана і демони втілили риси тих персонажів античної міфології, які уособлювали хаос, смерть і неприборкані пристрасті. З хаосом пов'язані вороги олімпійських богів – титани і гіганти, які в античному мистецтві постають як велетні зі зміями замість ніг. Демони смерті і боги північних вітрів зображувалися як темношкірі крилаті чоловіки зі скуйовдженим волоссям і бородою. Розгул пристрасті уособлювали сатири і сирени – духи родючості з оточення бога вина Діоніса. Їх зображували у вигляді напівлюдей-напівтварин з хвостами і потворними обличчями. Також супутником Діоніса був лісовий бог Пан, якого представляли як людину з цапиною головою. Нарешті, певну роль для створення іконографії Сатани і пекла відіграли зображення морських божеств і уособлень сил природи, які в античному мистецтві поставали як чоловіки і жінки верхи на фантастичних чудовиськах [9, с. 77].

У більшості сцен земного життя Христа і житій святих, Сатана і звичайні чорти мало відрізнялися один від одного – уявлення про це дає ікона "Іоанн Ліствичник" XI ст. із монастиря святої Катерини на Синаї. Життєвий шлях ченців символічно зображений як сходи на небеса. Чорти у вигляді чорних крилатих фігурок з коротким хвостом і дибки волоссям полюють на недбайливих ченців, зіштовхують і стягують їх в пекло. Сцени Страшного суду нагадують географічні карти, де роль материків і островів грають зображення окремих подій Другого Пришестя, воскресіння мертвих, суду, раю і пекла. Рай представлений у вигляді квітучого парку, де знаходиться Богородиця, ангели, старозавітні патріархи на чолі з Авраамом. Патріархи тримають на колінах душі праведників. Пекло є антитезою раю – Аврааму протистоїть Сатана у вигляді зловісного старця з скуйовдженим волоссям і бородою. Він сидить на двоголовому чудовиську, що ковтає душі грішників, у нього на колінах – душа апостола – зрадника Іуди. Це одне з ранніх зображень Страшного суду і пекла з Сатаною – мозаїка XII ст., виконана візантійськими майстрами в інтер'єрі собору на острові Торчелло [10, с. 47].

У перехідну епоху загибелі рабовласницького і становлення феодального суспільства, виникає нове бачення світу, народжується нова естетика, складається теорія образу і символу. Відмінною рисою візантійської естетики був її глибокий спіритуалізм, вона віддавала перевагу духу перед

тілом, ставила моральну досконалість вище тілесної краси. Для християнського світогляду традиційною була ідея світу як люстерка, яке відображає духовний світ надбуття (позачасовий і позапросторовий) за допомогою символів. Ці умовні символи повинні впливати передусім не на розумову, а на свідому зону психіки, стимулювати її в напрямку піднесення людського духу від чуттєвих образів до Істини. Ця ідея стала провідною у візантійській естетиці.

Однією з її центральних проблем стає світло. Молитва, разом з читанням Священного Писання, припиняє блукання розуму і орієнтує його в одному напрямку – зводить до небесних сфер. Але духовна насолода нездійсненна без освітлення душі божественним світлом. Духовний світ, безпосередньо недоступний людському сприйняттю, стає головним змістом матеріальних образів, символів, створених спеціально для його передачі, в тому числі і образів словесного та образотворчого мистецтва. Іншою важливою і близькою до світла проблемою у візантійській естетиці виступав колір, який сприймався як матеріалізоване світло. Золоті фони і німби мозаїк та ікон, блиск мозаїчної смальти, що відображає світло лампад і свічок, велика кількість світла, світильників, виблискуючих коштовних предметів у храмі – все це конкретна реалізація естетики світла, естетики божественного начала [11, с. 17].

У VI – середині VII ст. у Візантії створений свій власний стиль у мистецтві, художньо-естетичну специфіку якого успадкували в середні віки країни православного регіону, включаючи Русь. Оскільки людина стояла в центрі уваги християнського світогляду, людська фігура виступала носієм основних художніх ідей. Значимі фігури композиції (Христос, Богоматір, святі) зображувалися, зазвичай, у фронтальному положенні. Навколишні їх фігури розташовувалися в вільних позах. У профіль зображувалися негативні (Юда, Сатана), а зрідка і другорядні персонажі. Композиції візантійського живопису, особливо часто в іконах, будувалися за принципом максимальної статичності і стійкості, що виражало неминущу значимість зображуваних подій, їх позачасовість. Найважливішою особливістю нового, спіритуалістичного стилю стала відмова від об'ємності, властивій античному реалістичному мистецтві. Фігури людей втратили живий механізм руху. Вони придбали значущість, але стали площинними і певною мірою схематичними. Композиційний зв'язок між персонажами, сюжетно пов'язаними один з одним, став менш вираженим, тепер вони зверталися не один до одного, а до глядача. Центром багатьох зображень виступала, зазвичай, голова (чи німб) головної фігури, незалежно від її розмірів. Коло німба визначав центр гравітації ікони. Тому в ній фігури, зазвичай, не стоять на землі, а як би ширяють, що створює ілюзію їх нематеріальності.

Поширеними символами, що стали іконографічними інваріантами, є: жіноча фігура з розпростертими руками (типу "Марії Оранти") – символ материнської захисту; розп'ята на хресті фігура – символ людських страждань; фігура в німбі – знак святості; крилата фігура ангела – символ духовної чистоти і краси і т.д. У палітрі візантійського майстра значимість мали і основні кольори: пурпурний колір – найважливіший у візантійській культурі, колір божественної й імператорської гідності, червоний – символ життя, білий – символ божественного світла, мав значення святості, синій і блакитний сприймалися у візантійському світі як символи трансцендентного світу [12, с. 28].

Визнання християнства офіційною релігією стимулювало широке і повсюдне будівництво церков. У період з VI до IX ст. панівною формою храму був тип купольної базиліки, з якої пізніше розвинувся хрестово-купольний храм. Храм представлявся візантійцям якимось складним феноменом, об'єднуючим небесний і земний плани буття. У Візантії краса храму – символ основних цінностей християнського універсуму – вічного життя, премудрості і самого Бога. Крім того, краса храмового оздоблення необхідна людям, щоб через зовнішні прикраси осягати духовну сутність храму. Визначальною характеристикою візантійського мистецтва з IX ст. стає традиційність. Воно стає все більш програмним, суворо регламентується церквою і державою. Його тематика й іконографія підпорядковуються сталому канону, сюжетні нововведення переслідуються. Творчість художника набуває відтепер безликий характер. Візантійське мистецтво як би костеніє в гордй величі своєї досконалості.

Період з другої половини IX до XII ст. відзначений небувалим розквітом візантійської культури. На зміну від пасивного схиляння перед церковно-догматичним відображенням світу поступово приходять усвідомлене сприйняття художниками реального світу. У рамках християнського світорозуміння відбувається піднесення тілесного початку в людині (при традиційному визнанні верховенства душі), значна увага приділяється жіночій красі, з якої нарешті знімається тавро прокляття. Основною тенденцією нового стилю, який досяг вершин у XIV ст., був поступовий відхід від монументалізму попереднього періоду. Мозаїки витісняються фресками. Провідну роль в живописі починає відігравати ікона. Іншою важливою особливістю нового стилю було посилення емоційності й експресії. Ускладнюється й іконографія, окремі зображення наближаються до

жанрових сцен, колористична гама робиться м'якше, світліше, переважають блакитно-синій і зеленувато-жовтий тони.

Художня культура пізньої Візантії несла багато такого, чого не знала античність. Це насамперед ідея нової людини, нового духовного розвитку, нової краси, у якій фізичне не закриває духовне, але знаходить в ньому міцну основу для гуманізму. З іншого боку, в центрі уваги духовної культури виявився ісихазм – одна з найбільш витончених форм християнської містики, що виступала як захисна реакція на подвійну загрозу матеріалізації світу та окатоличення (на задньому плані була навіть загроза мусульманської навали). Ісихастів цікавив внутрішній світ людини, його психологія, емоційно-естетичні аспекти духовного життя. Але якщо про красу Христа, що знаходиться практично за межами словесного опису, вони не так багато описують, то про красу і досконалість матері Ісуса із захопленням писав, зокрема, глава пізнього ісихазму Григорій Палама. Він порівнював Богоматір з сонцем і небом, уявляв осередком і сукупністю всієї краси світу. Оспівавши образ Богоматері, Г. Палама словесно висловив естетичний ідеал православ'я. Крім того, новий і сильний імпульс одухотворення образотворчого мистецтва довго надихався ісихастською естетикою світла – краси – слави, що з особливою силою проявилось вже на російському ґрунті в кінці XIV–XV ст. в творчості іконописців [13, с. 59].

Таким чином, суперечливість суспільних відносин пізньої Візантії, слабкість паростків передкапіталістичних відносин, натиск турків і гостра ідейна боротьба в імперії призвели до того, що пізньовізантійське мистецтво в цілому залишається далеким від реалізму, зберігаючи вірність спіритуалістичним традиціям. Виник новий напрямок в художній творчості, подібний ранньоіталійському Ренесансу, але не отримав свого завершення. Людські фігури так і не здобули об'ємності і тілесності. Мистецтво Візантії зупинилося на порозі Ренесансу, так і не перейшовши рубікону, що відокремлює середньовічну спіритуалістичну художню творчість від повнокровного реалістичного мистецтва Відродження. Характерними рисами візантійського мистецтва, з огляду на християнський дуалізм, була акцентуація на божественному началі, грі світла і возвеличення позитивних дійових осіб в християнській ідеології. Постаць диявола і гріховне начало фігурували в візантійській культурі більше з метою підкреслити велич і силу духовного зростання людини, чого наприклад не відбулося на теренах Західної Європи, де практично відбулася дияволізація культури. Крім того, з огляду на пріоритет божественного начала у візантійській культурі не відбулося піднесення тілесності і фізичної краси, як це відбулось на теренах Західної Європи.

На наш погляд, візантійська культура не потребувала та отілеснення, оскільки там не відбулося дияволізації людських інстинктів в тому вигляді як на Заході. Візантійська культура є прикладом пріоритету світла та божественності, прагненням до розвитку в людині духовного начала, спробою примирити язичницьке диявольське минуле, яке не піддавалося переслідуванню, з християнською альтернативою світла та духовної краси.

Список використаних джерел

1. Успенский Ф. И. История Византийской империи. В 5-и т. / Ф.И. Успенский. – М., 2001–2002. – 624 с. 2. Удальцова З.В. Древняя Русь и Византия / З.В. Удальцова, Г.Г. Литаврин. – М., 1980. – 346 с.; Удальцова З.В. Византийская культура / З.В. Удальцова. – М., 1988. – 288 с.; Удальцова З.В. Идейно-политическая борьба в ранней Византии / З.В. Удальцова. – М., 1974. – 352 с. 3. Скабаланович Н.А. Византийское государство и церковь в XI веке. В 2-х т. / Н.А. Скабаланович. – СПб., 2004. – 448 с. 4. Райс Д.Т. Византийцы. Наследники Рима / Д.Т. Райс. – М., 2003. – 204 с. 5. Кулаковский Ю.А. История Византии. В 3-х т. / Ю.А. Кулаковский. – СПб., 2003–492 с. 6. Аверинцев С.С. Другой Рим: избранные статьи / С.С. Аверинцев. – СПб., 2005. – 366 с. 7. Литаврин Г. Как жили византийцы / Геннадий Литаврин. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/12/1/it/avrin_01.htm. 8. Литаврин Г. О составе и относительных размерах имущества византийской провинциальной аристократии в XI– XII вв. / Г. Литаврин. – М., 1997. – 328с. 9. Безобразов П. В. Очерки византийской культуры / П.В.Безобразов. – Пг., 1919. – 256с. 10. Литаврин Г. Болгария и Византия / Геннадий Литаврин. – М., 2001. – 310 с. 11. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики / В.В. Бычков. – К., 1991. – 274 с. 12. Лихачева В.Д. Искусство Византии IV–XV вв. / В.Д. Лихачева. – Л.: Искусство, 1981. – 472 с. 13. Любимов Л.Д. Искусство Древней Руси / Л.Д. Любимов. – М.: Просвещение, 1996. – 258 с. 14. Хвостова К.В. Византийская цивилизация / К.В. Хвостова // Вопросы истории. – 1995. – № 9. – С. 36–38. 15. Яковенко И.Г. Православие и исторические судьбы России / И.Г. Яковенко // Общественные науки и современность. – 1994. – № 5. – С. 79–92.

Алиса Лукашенко

ХРИСТИАНСКИЙ ДУАЛИЗМ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ТЕНДЕНЦИИ ВИЗАНТИЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС

Статья посвящена тематике влияния христианского дуализма на особенности формирования византийского культурного пространства. Определены основные культурно-эстетические категории византийской цивилизации, которые сформировались под влиянием как идеологии хри-

стианского дуализма в византийской интерпретации, так и под влиянием ценностных ориентаций добра и зла в античном варианте. Проанализированы интеллектуальный базис византийской культуры, сформировавшегося на основе христианской идеологии и ее интерпретации константинопольскими патриархами. Определена специфика византийской цивилизационно – культурной парадигмы.

Ключевые слова: Византия, христианство, христианский дуализм, Бог, Церковь.

Alisa Lukashenko

DUALISM CHRISTIAN AND ITS IMPACT ON TRENDS BYZANTINE CULTURE: THE HISTORICAL DIMENSION

The article is devoted to the subject of the influence of Christian dualism on the features of the formation of the Byzantine cultural space. The basic cultural and aesthetic categories of Byzantine civilization, formed under the influence of ideology as a Christian dualism in Byzantine interpretation and under the influence of value orientations of good and evil in the ancient form. Analysis of the intellectual foundation of Byzantine culture, which was formed on the basis of Christian ideology and its interpretation of the Patriarch of Constantinople. Formed specificity of Byzantine civilization and cultural paradigms.

Key words: Byzantium, christianity, christian dualism, the God, the Devil, art, education, paradigm, culture, church.

УДК 94(477)

Роман Берест

СЕРЕДНЬОВІЧНІ АСКЕТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПЕЧЕРНОГО ЧЕРНЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

Розглянуто окремі групи печерних пам'яток аскетичного чернецтва українського Прикарпаття, котрі, після прийняття християнства, набули значного поширення. Акцентовано увагу на характерних особливостях їх виникнення, культовому значенні та практичному використанні представниками чорного духовенства.

Ключові слова: українське Прикарпаття, чернецтво, печерні порожнини, аскетизм, іноки.

Актуальність проблематики ґрунтується, передусім, на тому, що середньовічне чернецтво зробило вагомий внесок у скарбницю національної спадщини українського народу, зокрема у запровадження писемності, поширення літописання, розвитку культури, освіти, науки, мистецтва, різних виробництв, патріотичного виховання, виступало представниками міжнародної дипломатії, пропагувало цивілізовані міжнародні стосунки тощо. Однак, його минуле ще й досі залишається маловідомим.

Майже невідомою залишається історія печерного чернецтва, умови його проживання та діяльності. Тому вивчення проблематичних питань є важливим та актуальним питанням сучасної історичної науки.

Наукова новизна полягає у висвітленні, на основі використання різнотипних джерел, результатів наукових досліджень невідомих сторінок історії середньовічного чернецтва.

Основна мета публікації полягає у висвітленні особливостей чернечого аскетичного існування на землях українського Прикарпаття.

Завдання дослідження ґрунтуються на застосуванні традиційних та нетрадиційних методів та методичних прийомів дослідницької роботи.

Основу джерельної бази статті складають відомості писемних джерел, результати спелеологічних досліджень, рідкісні історіографічні дослідження авторів XIX–XX ст.

Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлювали І. Огієнко [1], М. Приселков [5], М. Доронович [11] та інші.

Серед багатьох регіонів України певними особливостями формування та розвитку середньовічного чернецтва виділяється українське Прикарпаття, яке, у порівнянні з іншими регіонами нашої країни, помітно відрізняється багатим й різноманітним природним ландшафтом, гористим рельєфом, відзначається давніми й різнотипними чернечими пам'ятками.

Відомий український релігійно-політичний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) стверджував, що початки чернечого руху та поява найдавніших монастирів на українських землях тісно пов'язані